

А. М. Луцок,
кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки
і психології Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (ВІПО)

Життя та педагогічна діяльність К. Д. Ушинського (до 190-річчя від дня народження)

Коротко описано життєвий шлях і педагогічну діяльність видатного українського та російського педагога Костянтина Дмитровича Ушинського.

Ключові слова: народність, виховання, дидактика, рідна мова, мораль.

Луцок А. М. Жизнь и педагогическая деятельность К. Д. Ушинского (к 190-летию со дня рождения).

Кратко описаны жизненный путь и педагогическая деятельность выдающегося украинского и русского педагога Константина Дмитриевича Ушинского.

Ключевые слова: народность, воспитание, дидактика, родной язык, нравственность.

Lutsiuk A. M. K. D. Ushynskiy's Life and Pedagogical Activities (to the 190th Anniversary of his Birth).

The course of life and pedagogical activities of prominent Ukrainian and Russian teacher Kostiantyn Ushynskiy are briefly described.

Key words: nationality, education, didactics, native language, moral.

Постановка проблеми. К. Д. Ушинський залишив педагогічну спадщину, яка є величезним внеском у світову і вітчизняну науку. Він одним із перших сформулював ідею народності в педагогіці, подав її як головну складову виховної системи. В основі такої ідеї – переконаність у тому, що кожен народ має право на школу рідною мовою. Головним завданням школи педагог вважав виховання в учнів почуттів любові й відданості народові.

Виклад основного матеріалу. Серед корифеїв світової педагогічної науки К. Д. Ушинському належить почесне місце. Основоположник наукової педагогіки й народної школи, автор праць із теорії та історії педагогіки, підручників для початкового навчання, він створив теорію і зробив переворот, фактично революцію, у російській педагогічній практиці, як у Польщі – Я. Корчак, Швейцарії – Й. Песталоцці, Англії – Д. Ланкастер, Моравії – Я.-А. Коменський.

Костянтин Дмитрович Ушинський народився 2 березня 1824 р. (за іншими даними – 1823 р.) в родині небагатого дворянина, відставного військового офіцера, учасника Вітчизняної війни 1812 р. До народження майбутнього педагога сім'я жила в Тулі, але пізніше батька призначили суддею в повітове місто Новгород-Сіверський, і вся родина перебралася на Чернігівщину. Тут, на березі Десни, у невеликому маєтку, який придбав батько недалеко від міста,

пройшли дитинство та юність К. Ушинського. Сім'я не мала великих статків, оскільки батько відпустив селян на волю ще до реформи 1861 р. Мати Любов Степанівна Гусак-Капніст, яка походила з родини відомого українського письменника В. Капніста, померла, коли синові було 11 років, але його початковою освітою й вихованням опікувалася саме вона. Прищеплену нею любов до української мови й літератури педагог проніс через усе життя.

Костянтин вступив до Новгород-Сіверської гімназії одразу до третього класу. Закінчивши її, у 1840 р. вступив на юридичний факультет Московського університету – саме тоді, коли там кумиром молоді був професор філософії П. Редкін, який і вплинув на остаточне рішення юнака займатися в майбутньому педагогікою.

Ще будучи студентом, К. Ушинський давав приватні уроки, оскільки батько на той час збіднів і не міг надсилати йому грошей. Юнак багато читав, вивчав сучасну філософію, захоплювався літературою, мистецтвом, прагнув бути в курсі політичних подій у Росії та за кордоном, дуже любив театр і мріяв про поширення грамотності серед простого народу. У двадцять років Костянтин закінчив університет і почав готуватися до магістерського іспиту. В червні 1844 р. рада університету присудила йому ступінь кандидата юриспруденції. У 1846-му, коли йому виповнилося

22 роки, К. Ушинського – глибоко освіченого філософа, що продовжував стажування в Московському університеті, – призначили виконуючим обов'язки професора камеральних наук на кафедрі енциклопедії законодавства, державного права і науки фінансів Демидівського юридичного лицю в Ярославлі.

Блискуче володіння предметом, уміння логічно й цікаво викласти найскладніші питання історії філософії та теорії пізнання, глибока ерудиція і простота в спілкуванні, людяне ставлення до учнів, небайдужість до їхніх проблем зробили Костянтина Дмитровича улюбленцем лицеїстів. Але керівництво лицю не поділяло передових поглядів нового педагога та вважало, що такий напрям його діяльності шкідливо впливає на юнацтво і підбурює учнів до протесту проти існуючих порядків. У 1850 р. він подав прохання про відставку і залишив лицей.

К. Ушинський продовжив педагогічну діяльність 1 січня 1854 р. в Гатчинському сирітському інституті – закладі, що належав до відомства, яким опікувалась імператриця (до нього входили притулки для сиріт, бідних, богадільні, лікарні). У його стінах отримували освіту 650 хлопчиків-сиріт, одягнених в однакові мундирчики із зображенням гнізда пелікана – символу сирітства. Інститут був відомий суворими порядками, залізною дисципліною, регулярною муштрою. Правила були жорсткими, бо цього вимагав статут імператорського благодійного закладу, де з вихованців намагалися зробити людей, вірних «царю та вітчизні». Згодом К. Ушинський так охарактеризував інститут: «Канцелярія й економія нагорі, адміністрація в середині, навчання під ногами, а виховання – за дверима закладу». Молодому педагогові за роки перебування в Гатчині вдалося дещо змінити в цій казармі для сиріт.

В «Журнале для воспитания» у 1857 р. з'явилася перша наукова праця К. Ушинського – «Про користь педагогічної літератури». В ній автор порушив широке коло цікавих, актуальних питань загальної педагогіки. Зміст її виходить далеко за межі назви, проте найістотніше в ній – педагогічна література і її важлива роль. Про це він писав: «Педагогічна література, жива, сучасна й широка, вириває вихователя з його замкненої, присипляючої сфери, вводить його в благородне коло мислителів, що присвятили все своє життя справі виховання. Вихователь, що стоїть на рівні з сучасним ходом виховання, почуває себе живим, діяльним членом великого організму, який бореться з неучтвом та вадами людства, посередником між усім, що було благородного і високого в минулій історії людей... Та не для самих вихователів необхідна педагогічна література, вона необхідна також і для батьків...» [6, 19–20].

У цій статті К. Ушинський уперше в педагогічній науці з'ясовує поняття «вихована людина», яке не втратило значення і в наш час: «...Поняття вихованої людини – дуже широке поняття. Іноді добре вихованою

людиною звать того, хто вміє гарно пов'язувати галстук, поводитися за модою, говорити іноземними мовами, підтримувати розмову у вітальні, подобатися дамам тощо; іноді того, хто вміє вклонитися, де слід – задерти носа, де можна – задавати тон, не пропускати того, що пливе до рук, тощо» [6, 20]. Виховання, писав Костянтин Дмитрович, повинно розвинути в людини звичку і любов до праці, дати їй можливість відшукати для себе працю в житті. Праця справжня і неодмінно вільна є обов'язковою умовою не тільки розвитку людини, а й навіть підтримування того ступеня гідності, якого вона досягла. Труд – це єдине доступне людині на землі і єдино гідне її щастя.

У згаданій праці К. Ушинський обґрунтував і сформулював одне з найактуальніших своїх положень: у системі суспільного виховання вирішальну роль відіграє особа вчителя – вихователя. Йому належать слова, що тільки особистість може впливати на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна формувати характер.

Усебічно підготовлений учитель повинен насамперед добре знати психологію й володіти прийомами психологічного впливу на учнів. Однак у той час такий учитель був великою рідкістю, а педагогічної й особливо психологічної літератури майже не було. Вчитель часів Ушинського щодо психологічної підготовки вимушений був обмежуватися спостереженнями за собою. Як відзначав педагог: «...не вірите в психологію, але невже ви гадаєте, що можна налагоджувати народне виховання, не усвідомлюючи ні мети, ні засобів, ні ґрунту, на якому ми хочемо працювати?» [5, 147].

К. Ушинський стверджував, що навчання і виховання – дуже тонкий і складний процес, він вимагає великої майстерності педагога, його щирих і відвертих почуттів у стосунках з вихованцем. Відсутність їх може негативно позначитися на формуванні особистості. Поліпшити становище вчителів спроможний лише за умови докорінної зміни ставлення до справи, зміни своїх почуттів, а головне – глибокого і щирого вивчення людської природи взагалі та дитячої зокрема.

У 1859 р. К. Ушинського, уже відомого педагога, запросили на посаду інспектора класів Смольного інституту. Навколо нього згрупувалися кращі педагогічні сили цього закладу. За їхньої підтримки молодому подвижнику вдалося багато чого змінити в Смольному. Незважаючи на його назву – Інститут благородних дівчат, – у ньому було відділення і для «неблагородних», тобто для міщанських дівчат. Ґрунтуючись на чітких принципах своєї педагогічної системи – демократизації народної освіти і народності виховання, він ліквідував розподіл на благородних та неблагородних, увів спільне навчання для всіх вихованок, відкрив спеціальний новий педагогічний клас, у якому вони отримували педагогічну підготовку для роботи вихователями. Костянтин Дмитрович запросив до інституту нових талановитих викладачів,

увів у практику роботи наради та конференції педагогів. Вихованки отримали право проводити канікули та свята в батьків. У рутинну атмосферу навчального закладу з його появою увірвався свіжий струмінь: дівчата почали читати письменників, про яких нічого раніше не чули, ставити викладачам запитання, що раніше було суворо заборонено.

Нововведення не сподобалися інститутському керівництву. Але звільнити видатного педагога вже було не так просто, як раніше, – занадто великої популярності набув він. Та незважаючи на те, що К. Ушинського підтримували вельми впливові особи, він змушений був залишити Смольний і поїхати у відрядження за кордон. Фактично це було вигнання, що тривало п'ять років. За цей час відвідав Швейцарію, Німеччину, Францію, Бельгію та Італію. Скрізь знайомився з роботою жіночих шкіл, дитячих садків, притулків та середніх навчальних закладів, особливо в Німеччині та Швейцарії, які тоді славились новаціями в педагогіці.

За кордоном Костянтин Дмитрович написав давно задумані «Дитячий світ» і «Рідне слово». Це були перші вітчизняні підручники для початкового навчання дітей, а також перші масові загальнодоступні книги, які розходилися тиражами в десятки мільйонів примірників. Це не дивно, скоріше – закономірно, бо книги К. Ушинського були загальнодоступні не тільки за ціною: вони були доступні дитячому розумінню. Уперше дітям у простих сільських і повітових школах пропонували не зубріння незрозумілих слів, а цікаві та прості оповідання й казки. І ці розповіді були про відомий та близький їм світ. Пізніше педагог підготував на допомогу батькам і вчителям особливий «порадник» до свого «Рідного слова» у двох частинах, що мало найширший вплив на російську народну школу. «Порадник до викладання за „Рідним словом“» залишається найкращим посібником з методики рідної мови й дотепер.

Протягом перебування за кордоном К. Ушинський написав основні педагогічні твори: «Людина як предмет виховання» (перший том вийшов у Петербурзі в 1868 р., другий – у 1869-му), «Листи зі Швейцарії», згадані підручники «Рідне слово» (три частини), та кілька десятків статей, присвячених проблемам педагогічної психології.

Здійснити задум праці «Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології» Костянтинові Дмитровичу в повному обсязі не вдалося: життя вченого обірвалось, коли він розпочав роботу над третім томом – «Педагогічна антропологія». Ця фундаментальна праця стала підсумком попередніх шукань видатного педагога й мала велике значення для подальшого розвитку освіти.

Створюючи свою педагогічну систему, К. Ушинський виняткового значення надавав одному з найважливіших принципів виховання – принципу народності, виходячи з глибокої віри в могутні сили

народу – творця мови, неперевершених зразків матеріальної і духовної культури.

Аналізуючи витрати окремих західних держав на народну освіту, Костянтин Дмитрович зазначав, що добре поставлена народна освіта, звичайно, коштує недешево. Проте слід зважити, що коштує народові дорожче – освіта чи неучтво. «Мені здається, – писав він, – ніякі доцільні витрати не повинні лякати державу; а чи можна мати сумнів у тому, що народ грамотний, розвинений у дитинстві хорошою школою, народ, який навчився міркувати правильно й засвоїв собі ясний погляд на навколишній світ, буде енергійнішим, працьовитішим, розважливішим, а внаслідок того продуктивнішим і багатшим, ніж народ, пригнічений неучтвом і забобонами, ніж народ, який відкупається від різноманітних перешкод грішми і який бреде, мов сліпий, навпомацки шляхом, давно уторованим. Добре насіння освіти дороге; зате й родить воно сторицею» [4, 78].

Виходячи з того, що найкращим виявом народності шкільної освіти є викладання рідною мовою, К. Ушинський назвав її великим народним учителем. На його думку: «...Рідна мова не тільки навчає багато чого, але й навчає напроцуд легко... Засвоюючи рідну мову, дитина засвоює не самі тільки слова, їх сполучення та видозміни, але безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку й філософію мови, – і засвоює легко й швидко, за два-три роки стільки, що й половини того не може засвоїти за двадцять років старанного методичного навчання. Такий є цей великий народний педагог – рідне слово» [7, 124–125].

Розкриваючи шляхи, що ведуть до успіху в здійсненні народного виховання, К. Ушинський великого значення надавав діяльності жінки-матері. Адже характер дитини формується в перші роки її життя, перебуваючи під виключним впливом своєї матері. Саме протягом перших шести років життя, писав він, будується моральне і тілесне здоров'я людини; протягом тих же перших шести років воно може бути хибно збудоване, і то непоправно. Як же нерозсудливо, наголошує, не навчити жінку поводження з дітьми цього віку, коли, головним чином, душевне і моральне здоров'я всього людства перебуває в руках жінки. І як висновок – важко вже потім лікарям і педагогам боротися з тим, що посіяно в ці перші роки.

Багато авторитетів у педагогічній науці вважають К. Ушинського одним з найвидатніших дидактів, творцем теорії навчання в загальноосвітній школі. Його величезна спадщина з дидактики не втратила актуальності та значення і в наш час. Мудрі поради, конкретні та ясні рекомендації Ушинського щодо форм і методів навчання у школі є дійовими і в сучасних навчальних закладах. У цьому легко переконатись, якщо звернутися до фактів.

К. Ушинський багато уваги приділив розкриттю і поясненню загальних умов навчання і виховання

підростаючого покоління. Він був переконаним поборником класно-урочної системи і розглядав урок як основну ланку навчально-виховного процесу, що будується залежно від мети і завдання на тому чи іншому етапі навчання.

Дуже цінною дидактичною вимогою, яку ставив К. Ушинський до педагогів, є вимога виробляти в дітей уміння опановувати матеріал, учити їх вчитися. Картаючи горе-вчителів, котрі займаються легким опитуванням учнів, що можна робити навіть «у напівсонному стані», він писав: звичайно, є й такі викладачі, які розвивають дітей саме виучуванням уроків у класі, але, на жаль, таких викладачів небагато з причин цілковитої відсутності їх педагогічної підготовки. Школа, як не раз підкреслював Костянтин Дмитрович, повинна озброювати дітей глибокими і міцними знаннями з основ наук.

Покладений в основу педагогічної системи К. Ушинського принцип народності не вичерпувався дидактичними правилами і настановами. Він містив глибокі теоретичні висновки та практичні рекомендації щодо здійснення виховного процесу в загальноосвітній школі, поєднував, таким чином, навчання і виховання в єдиний нерозривний і складний процес формування особистості.

Виховання, побудоване на принципі народності, передбачало формування громадянина, патріота, чесною, працелюбною, справедливою і щирою людиною, яка над усе ставить інтереси свого народу. К. Ушинський вважав, що виховання, створене самим народом, на народних основах, має ту виховну силу, якої немає в найкращих системах, побудованих на абстрактних ідеях або ідеях запозичених. Виховання, коли воно не хоче бути безсилим, підкреслював педагог, повинно бути народним, бо народ створив ту глибоку мову, без якої немислиме будь-яке виховання. Саме з народних джерел оновлено всю вітчизняну літературу, через яку народ, починаючи пісню, прислів'ям, казкою і закінчуючи драмою і романом, висловлює свої переконання про те, якою повинна бути людина в його розумінні.

На думку народного педагога, найважливішим у вихованні є формування моральних рис особистості,

насамперед таких, як любов до своєї вітчизни, свого народу, чуйне та тепле ставлення до оточуючих, скромність, працьовитість, прагнення до корисної діяльності на благо суспільства. Моральний вплив становить головне завдання виховання, мудро вказував видатний педагог.

К. Ушинський виступив великим борцем за освіту для народу. Цій боротьбі віддавав усього себе, не шкодуючи сил і здоров'я. Він працював у вищих школах на викладацькій та інспекторській роботі 21 рік, поєднуючи її з напруженою науковою діяльністю (тільки над книгою «Людина як предмет виховання» трудився 16 літ). Та стан його здоров'я з кожним роком ставав усе гіршим. Лікарі категорично заборонили йому жити в Петербурзі. За їх порадою на початку 1870 р. він поїхав до Австрії, але медики Відня порекомендували йому лікуватися у Криму, де і пробув усю весну, значно зміцнивши здоров'я. Звідти їде на Україну, щоб остаточно оселитися в Києві. Але тут його спіткало тяжке горе: загинув старший син Павло. Трохи одужавши, восени 1870 р. разом із сім'єю переїхав до Києва.

«Чи добре мені в Києві? На жаль, не добре. Душить мене глушею і нічого близького до серця; але думаю, що для сім'ї моєї буде краще, ніж де-небудь. Про мене думати нема чого – моя пісня, здається, остаточно проспівана» [1, 18], – писав К. Д. Ушинський одному з близьких друзів.

Узимку 1870 р. він за порадою лікарів знову виїхав на лікування до Криму, але дорогою тяжко захворів і змушений був спинитися в Одесі. Тут 22 грудня (3 січня 1871 р. за н. ст.) він і помер. Поховано К. Ушинського згідно з передсмертним заповітом у Києві, над Дніпром, на території Видубецького монастиря.

Висновки. Світова та вітчизняна освітянська громадськість глибоко шанує видатного педагога К. Ушинського за його полум'яну любов до Батьківщини, вірне і безкорисне служіння народові, за його величезну, самовіддану і плідну працю для розвитку народної освіти й культури; за багату науково-педагогічну спадщину, яка й сьогодні послуговує нашій школі, спонукає вчителів творчо працювати, навчати і виховувати всебічно розвинену людину.

Література

1. Грищенко М. М. К. Д. Ушинський / М. М. Грищенко. – К. : Т-во «Знання» Української РСР, 1974. – 61 с.
2. Календар знаменних і пам'ятних дат / Н. В. Регідайло, Г. В. Массовер, О. М. Успінікова ; відп. ред. Н. В. Регідайло. – К. : Книжкова палата України, 2013. – С. 97–107.
3. Скільський Д. М. Вчення К. Д. Ушинського про народність виховання / Д. М. Скільський // Педагогіка і психологія. – 2012. – № 3. – С. 80–87.
4. Ушинський К. Д. Педагогічна подорож до Швейцарії / К. Д. Ушинський // Вибр. пед. твори : у 2 т. – К. : Рад. шк., 1983. – Т. 2. – С. 64–169.
5. Ушинський К. Д. Педагогічні твори М. І. Пирогова / К. Д. Ушинський // Вибр. пед. твори : у 2 т. – К. : Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С. 134–181.
6. Ушинський К. Д. Про користь педагогічної літератури / К. Д. Ушинський // Вибр. пед. твори : у 2 т. – К. : Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С. 9–25.
7. Ушинський К. Д. Рідне слово / К. Д. Ушинський // Вибр. пед. твори : у 2 т. – К. : Рад. шк., 1983. – Т. 1. – С. 121–133.